

PUBLICACIONS
DE LA PRESIDÈNCIA

Sèrie Major, 2

CIUTATS MEDITERRÀNIES:
CIVILITZACIÓ I DESENVOLUPAMENT
VILLES MÉDITERRANÉENNES:
CIVILISATION ET DÉVELOPPEMENT

Antoni Riera
Josep Guitart
Salvador Giner (ed.)

Institut
d'Estudis
Catalans

Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament

Seminari Internacional

Barcelona, 16-18 de novembre de 2011

Villes méditerranéennes: civilisation et développement

Conférence Internationale

Barcelone, 16-18 novembre 2011

Antoni Riera, Josep Guitart i Salvador Giner (ed.)

Institut
d'Estudis
Catalans

IEMed.
Institut Europeu de la Mediterrània

Ciutats mediterrànies : civilització i desenvolupament : seminari internacional, Barcelona, 16-18 de novembre de 2011 = Villes méditerranéennes : civilisation et développement : conférence internationale, Barcelone, 16-18 novembre 2011. — (Publicacions de la Presidència. Sèrie major ; 2)
Bibliografia. — Textos en català, francès, anglès i castellà
ISBN 9788499652689
I. Riera i Melis, Antoni, 1944- ed. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- ed. III. Giner, Salvador, 1934- ed. IV. Institut d'Estudis Catalans
V. Union académique internationale VI. Institut Europeu de la Mediterrània VII. Títol: Villes méditerranéennes
VIII. Col·lecció: Publicacions de la Presidència. Sèrie major ; 2
1. Ciutats — Mediterrània, Regió — Història — Congressos 2. Cultura mediterrània — Història — Congressos
911.375(4-13+6-17)(091)(063)
008(4-13+6-17)(091)(063)

© dels autors dels textos
© 2015, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: maig del 2015

Aquesta edició ha estat coordinada pel Gabinet de la Presidència de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura
Il·lustració de la coberta: Joan-Albert Ros i Torres

Compost per Anglofort, SA
Imprès a Open Print, SLL

ISBN: 978-84-9965-268-9
Dipòsit Legal: B 13174-2015

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

ÍNDEX / INDEX

PREFACI / PRÉFACE	9
CONFERÈNCIA INAUGURAL / CONFÉRENCE INAUGURALE	17
De l'origine des modes de vie sédentaires à l'origine des villes en Méditerranée orientale Janusz K. Kosłowski	19
1. EL NAIXEMENT DE LA CIUTAT MEDITERRÀNIA: LA CONFIGURACIÓ DEL MODEL I LES PRIMERES XARXES PORTUÀRIES AL MÓN ANTIC	
1. LA NAISSANCE DE LA VILLE MÉDITERRANÉENNE : LA CONFIGURATION DU MODÈLE ET LES PREMIERS RÉSEAUX PORTUAIRES DANS LE MONDE ANTIQUE	
Introducció / Introduction	
Les ciutats preromanes de la Mediterrània centreoccidental: algunes reflexions Joan Sanmartí	35
Conferències / Conférences	
Naissance du modèle urbain grec dans l'Occident méditerranéen Michel Gras	39
La genèse de la cité phénicienne en Méditerranée occidentale : les mythes et les faits Mohamed Hassine Fantar	47
Aportacions al debat / Apports au débat	
The Physical Construction of an Iron Age City: a Case Study of Khirbet Qeiyafa Yosef Garfinkel	56
The First Cities of Western Europe Alessandro Guidi	61
La ville préromaine en Gaule méditerranéenne Dominique Garcia	66
El urbanismo del sur de la península Ibérica Mariano Torres	75
2. L'EXPANSIÓ DEL MODEL DE CIUTAT MEDITERRÀNIA: D'ALEXANDRE A ROMA	
2. L'EXPANSION DU MODÈLE DE VILLE MÉDITERRANÉENNE : D'ALEXANDRE À ROME	
Introducció / Introduction	
L'expansió del model de ciutat mediterrània: d'Alexandre a Roma Josep Guitart i Duran	85
Conferències / Conférences	
Origine et évolution des modèles des villes romaines. Des formes de l'expansion républicaine à la fonctionnalité politique et économique impériale Paolo Sommella	88

Ports of the Roman Mediterranean Simon Keay	98
<i>Aportacions al debat / Apports au débat</i>	
Les villes de l'orient romain Jean-Charles Balty	117
Tàrraco Josep Maria Macias i Isabel Rodà	119
3. LES CIUTATS DE L'ALTA EDAT MITJANA	
3. <i>LES VILLES DU HAUT MOYEN ÂGE</i>	
<i>Introducció / Introduction</i>	
Les ciutats de l'alta edat mitjana Gaspar Feliu	133
<i>Conferències / Conférences</i>	
L'évolution des villes méditerranéennes en occident, depuis la fin du monde romain jusqu'à l'époque carolingienne Stefano Gasparri	136
Imágenes de una ciudad islámica: Córdoba en los textos árabes de al-Ándalus Manuela Marín	145
<i>Aportacions al debat / Apports au débat</i>	
Carolingian and Comital Barcelona Philip Banks	155
Ciudades bizantinas (siglos IV-VIII) Inmaculada Pérez	158
La ciudad de la antigüedad tardía. Algunos puntos de reflexión Gisela Ripoll	161
4. LES CIUTATS A LA BAIXA EDAT MITJANA. I: CIUTATS COMERCIALS I CIUTATS MANUFACTURERES	
4. <i>LES VILLES DU BAS MOYEN-ÂGE. I: VILLES COMMERCIALES ET VILLES MANUFACTURIÈRES</i>	
<i>Introducció / Introduction</i>	
Les ciutats a la baixa edat mitjana. El comerç, la manufactura i les finances Antoni Riera	175
<i>Conferències / Conférences</i>	
Villes portuaires d'Italie et de la Méditerranée orientale Michel Balard	179
Les villes du bas Moyen-Âge : les villes manufacturières Roberto Greci	186
<i>Aportacions al debat / Apports au débat</i>	
A Special Type of «Urban Site» in the 13th Century Levant? The Case of Margat (Qal'at al-Marqab) Balázs Major	195

Les ciutats de l'Imperi bizantí en la baixa edat mitjana Ernest Marcos	199
Comerç i manufactura a les ciutats catalanes de la baixa edat mitjana. El cas de Barcelona M. Teresa Ferrer	202
Les villes des pays de l'Europe méditerranéenne au bas Moyen Âge : espace et pouvoir Flocel Sabaté	208
5. LES CIUTATS A LA BAIXA EDAT MITJANA. II: LES CIUTATS DEL CONEIXEMENT I DE LA FE	
5. <i>LES VILLES DU BAS MOYEN-ÂGE. II : LES VILLES DU SAVOIR ET DE LA FOI</i>	
Introducció / <i>Introduction</i>	
Mediterranean Cities of Knowledge and Faith in the Late Middle Ages Jon Arrizabalaga	215
Taula rodona / <i>Table ronde</i>	
Le réseau des universités et les itinéraires de la <i>peregrinatio academica</i> Jacques Verger	217
Medicine in the Medieval Urban Mediterranean World Michael R. McVaugh	222
Pilgrimage as Shared Experience among Muslims and Jews in the Medieval Islamic World Josef Meri	228
The role of Greek émigrés in east-west cultural communication before and after the fall of Constantinople Jonathan Harris	231
6. LES CIUTATS INDUSTRIALS I LA MODERNITAT	
6. <i>LES VILLES INDUSTRIELLES ET LA MODERNITÉ</i>	
Introducció / <i>Introduction</i>	
Les ciutats industrials i la modernitat Salvador Giner	237
Conferències / <i>Conférences</i>	
Gramsci and the Mediterranean City: Modernity, Urbanism, Spontaneity, and Civil Society Lila Leontidou	238
Structure urbaine et politique coloniale au Maghreb Abderrahmane Rachik	247
Aportacions al debat / <i>Apports au débat</i>	
Was the Mediterranean City Condemned to Lagging Behind? Paolo Perulli	255
7. EPÍLEG: REFLEXIONS SOBRE LA CONTEMPORANEÏTAT	
7. <i>ÉPILOGUE : RÉFLEXIONS SUR LE CONTEMPORAIN</i>	
Taula rodona / <i>Table ronde</i>	
Ciutats i territoris. La intermediació urbana Josep M. Llop	259

LES XARXES DE CIUTATS. L'ESPAI EUROMEDITERRANI /
LES RÉSEAUX DE VILLES. L'ESPACE EUROMÉDITERRANÉEN

L'UNESCO et la gestion du patrimoine urbain méditerranéen: un champ d'action et des limites Brigitte Colin	263
L'urbanisation des villes méditerranéennes Michel Barmaki	266
Urban Harmony: a Vision Accomplished Samir Gharib	267
Ponents i coordinadors dels seminaris / <i>Conférenciers et coordinateurs des séminaires</i>	270

TÀRRACO

JOSEP MARIA MACIAS I ISABEL RODÀ
 Institut Català d'Arqueologia Clàssica,
 Universitat Autònoma de Barcelona

Poques ciutats de la Mediterrània occidental mantenen viva la petjada romana com Tarragona, antiga capital de la *provincia Hispania Citerior*, en el seu temps la més extensa de tot l'Imperi. La ciutat actual es debat contínuament entre el respecte al seu passat i la projecció del seu futur, però, nogensmenys, troba en el seu present patrimonial la millor eina de projecció internacional, a la vegada que constitueix el millor referent identitari. Fruit d'aquesta realitat, una extensa llista de monuments tarragonins està inclosa en la UNESCO World Heritage List (2000), i a Tarragona se celebren anualment les Jornades de Reconstrucció Històrica de *Tarraco Viva*, que la converteixen durant uns dies en la referència mundial de la pedagogia i la socialització de la cultura clàssica (figures 1 i 2).

Roma va ocupar aquest enclavament ibèric l'any 218 aC, per tallar la rereguarda d'Anníbal, qui es dirigiria, amenaçadorament, a l'*urbs* en el context de la Segona Guerra Púnica. Els còsols Escipions van desembarcar a Empúries, colònia massaliota i aliada de

Roma, i des d'allí es van dirigir cap al sud triant el turó costaner de Tarragona —de 82 metres d'altitud màxima— com un emplaçament militar òptim. Es tractava d'un indret idoni, ja ocupat des del segle VI aC per l'antiga *Kesse* —possible capital de la Kessetània ibèrica—, que satisfesia totes les necessitats estratègiques del moment: posició elevada que dominava una badia natural, proximitat de recursos hídrics i excel·lents comunicacions amb les rutes terrestres, tant del rerepaís com de la mítica Via Hercúlia. Així es van iniciar nou segles d'història clàssica repleta de fites que han deixat petjada en la fesomia urbana actual i en la història dels Països Catalans.

Tarragona preserva la primera muralla romana construïda fora d'Itàlia, l'escultura (figura 3) (Grünhagen, 1976; Pina, 2003) i la inscripció més antigues (CIL II²/14, 841) de la península Ibèrica, a més de, a l'amfiteatre, un dels textos epigràfics més extensos del món romà (RIT 84=CIL II²/14, 921). En el seu actual centre històric es troben magníficament conservats un

FIGURA 1. Planta arqueològica de Tarragona, extret de Macias *et al.* 2007.

FIGURA 2. Maqueta pedagògica de Tàrraco en el s. II. Recreació del *suburbium* i de la zona portuària, arxiu Clarimont.

circ, inusualment construït en posició intramurs, i la plaça de representació del *Concilium Prouvinciae* —que anem coneixent com a Fòrum Provincial— constitueix la segona plaça més gran de tot l'Imperi. Fins avui s'han documentat uns divuit conjunts termals —públics o privats— i a Tàrraco arribaren, com a ciutat portuària, nombroses religions. Tàrraco fou capdavantera en el desenvolupament del culte imperial iniciat amb August, però també en l'adopció del cristianisme. La seva necròpoli paleocristiana és el millor exemple occidental del culte martirial tardà. La *Passio Fructuosi* (Fàbrega, 1955, p. 183-186) constitueix un episodi fonamental en la història del cristianisme primitiu, i l'església tarraconense fou essencial en l'extensió i la gestió d'aquesta nova fe.

Mostra de tota aquesta vitalitat és l'ingent corpus epigràfic, integrat per més de mil quatre-centes inscripcions recuperades a la ciutat i el seu territori, que converteix Tàrraco en la ciutat hispànica més generosa en aquest aspecte (RIT i CIL II²/14).

Tot aquest patrimoni històric prové d'un primer nucli militaritzat, tal com va recordar Plini el Vell («*Tarraco Scipionum opus*», a *Naturalis Historia*, III, 4, 4), que podem reconèixer en la muralla de la ciutat, construïda en dues fases (c. 200 i 150-100 aC). A Tar-

ragona es conserven tres torres (figura 4), una porta i diverses *posterulae*. La torre de Minerva té un relleu i un text en honor a la deessa que li dona nom, a més de dos rostres esculpits en el sòcol amb una funció apotropàica. Als inicis, Tàrraco podria haver estat una *ciuitas* aliada, ja que no trobem estratigrafies que indiquin episodis violents. També sabem que el 206 aC els *piscatores* tarragonins van inspeccionar per als romans les defenses portuàries cartagineses de *Qart Hadash* (futura *Carthago Nova*). Poc coneixem de la ciutat republicana, llevat de les seves defenses i un projecte d'urbanització realitzat a la fi del segle II, coincidint amb l'ampliació de la muralla. D'aquest moment s'ha constatat el traçat de la claveguera principal de la ciutat, la construcció del *forum* i la definició d'una xarxa urbana d'*insulae* d'1 per 2 *actus*. A més, s'ha documentat un *cuniculus* i una gran font pública de tradició hel·lenística que, durant una reforma altoimperial, va ser tancada i decorada amb caps de lleons en pedra (Tàrraco i l'aigua, 2005).

La ciutat participà activament en la política de l'Imperi. Així, en el segle I aC, Tàrraco erigí un monument en honor de Pompeu, segurament després de la seva victòria sobre Sertori l'any 71 aC (RIT i CIL II²/14, 991). Però, arran de la Guerra Civil, després va prendre partit per Cèsar i el dors d'aques-

FIGURA 3. Detall del relleu de Minerva en la torre homònima, primera fase constructiva.

ta mateixa inscripció fou aprofitat per una de nova per a homenatjar Muci Escèvola (figura 5) (RIT 2=CIL II²/14, 988), qui segurament fou el *deductor* de la colònia, rang atorgat amb tota probabilitat per Cèsar el 49 aC. Al final de la conquesta de tota la península, August residí a la ciutat entre els anys 26 i 25 aC i, per tant, Tàrraco fou la seu imperial oficiosa durant aquest temps. L'any 25 aC es van donar, erròniament, per acabades les guerres càntabres i amb els militars veterans es va fundar Augusta Emèrita (Mèrida), que després seria la capital de la Hispània Lusitània. Però les hostilitats no acabaren i, l'any 19 aC, August va enviar el seu millor general, Agripa, qui va acabar definitivament la resistència i va iniciar tot seguit un ambiciós projecte de reestructuració del nord peninsular (Rodà, 1998, 2005 i 2006). Es definiren les tres províncies hispanes: Lusitània, amb capital a Augusta Emèrita; Bètica, amb capital a Còrdova, i la Citerior, la més pròxima a Roma, amb capital a Tàrraco. Hispània Citerior és el nom que consta en la documentació altoimperial i només amb la reforma administrativa del segle III dC passaria a denominar-se *Hispània Tarraconensis*. Des de la Tarragona romana es governava el nord de Portugal, Galícia, bona part de la Meseta fins a una part de l'actual Andalusia oriental.

La capital fou una ciutat *opulentissima* segons Pomponi Mela (*De chorographia*, II, 5) i, malgrat d'això, no fou una ciutat populosa, ja que es calcula que devia tenir uns vint mil habitants. Va arribar aproximadament a les vuitanta o noranta hectàrees d'extensió, dividides entre una zona intramurs (55-60 ha), una extensa àrea suburbial (10-15 ha) i una zona portuària (10-15 ha) de superfície imprecisa pel fet que es desconeix el tancament meridional de la muralla. Destaca el *portus Tar-*

raconis com a realitat urbana i econòmica, tal com testimonien els vestigis arqueològics i les escasses fonts relatives a les riqueses de la comarca. Marcial va apuntar que els vins de Tàrraco eren millors que els de la Campània i tan bons com els d'Etrúria (*Epigrammata*, XIII, 18; VII, 56, 3), i Plini va elogiar els teixits de lli

FIGURA 4. Torre de l'arquebisbe pertanyent a la primera fase constructiva i recrescuda en època medieval.

FIGURA 5. Inscripció opistogràfica amb doble dedicatòria (Pompeu Magne i Muci Escèvola), arxiu MNAT.

blanquejats per les aigües del riu veí (*Naturalis Historia*, XIX, 10). El territori (*ager*) de Tàrraco també era molt extens i pel nord arribava fins al riu Llobregat, on començava el de Bàrcino (Rodà, 2001 i 2006), mentre que pel sud i el sud-est l'*ager Tarraconensis* era limítrofa amb les muntanyes que delimitaven les planícies naturals de l'antiga Kessetània, que la separaven dels territoris de les ciutats veïnes: *Dertosa* (Tortosa), *Ilerda* (Lleida), *Iesso* (Guissona) i *Sigarra* (els Prats de Rei). Les dades actuals apunten que aquest territori fou progressivament transformat a partir de finals del segle II aC i, ja en època augustea, es constata l'aparició de nombroses *villae* de tradició itàlica. D'aquesta manera es va iniciar l'explotació organitzada dels recursos agropecuaris, que va constituir una de les bases econòmiques de la prosperitat de Tàrraco. Aquesta dinàmica es va mantenir fins a la crisi conjuntural del segle III dC, quan observem una reducció del nombre de vil·les i, ja a l'època visigoda, l'aparició de concentracions indefinides de població que prefiguren el model territorial medieval. El territori de Tàrraco va comptar amb nombroses *villae* amb elements compositius homogenis amb la resta d'Hispania: *domus*, *balnea*, *cellaevinariae*, *torcularia*, *horrea*, etc. En destaquem la vil·la de la Llosa (Cambrils), per la recuperació d'un lampadari de bronze que representa un Bacus infantil (figura 6) (Koppel, 2001); la vil·la romana de Centcelles, per la seva cúpula decorada amb mosaics de tema bíblic i, especialment, la vil·la romana dels Munts (Tarrats, 2003; Tarrats *et al.*, 1998 i 2000). Aquesta última és la vil·la més extensa i millor conservada que avui coneixem i, a mitjan segle II dC, fou la residència de *Caius Valerius Avitus*, duumvir de Tàrraco (RIT 352=CIL II²/14, 1215;

RIT353=CIL II²/14, 1233; RIT354=CIL II²/14, 1234; RIT 923=CIL II²/14, 2308=IRAT 34). Als Munts es conserven diversos conjunts termals, una extensa residència i una àrea rústica i, excepcionalment, un mitreu de trenta metres de longitud. S'han recuperat diverses estàtues, entre les quals, una d'Antinous. Totes aquestes evidències han suggerit als seus excavadors que algunes reformes de la vil·la devien tenir relació amb l'estada de l'emperador Adrià a Tàrraco durant l'hivern del 122-123. No hi ha evidències directes, però resulta temptador imaginar-ho. A uns vint quilòmetres de Tàrraco es conserva l'arc de Berà, manat construir sobre la Via Augusta per testament de L. Licini Sura, avantpassat directe de l'estret col·laborador de l'emperador Trajà. Fins fa poc es datava, per aquesta homonímia, el monument en època de Trajà, però els estudis de X. Dupré han demostrat inequívocament que es tracta d'un arc d'època augustea (figura 7) (Dupré, 1994).

La riquesa i l'abundància de les *villae* a l'*ager Tarraconensis* és un reflex directe de l'auge de Tàrraco, iniciat amb les estades d'August i, en especial, per la capital provincial, que constituí el punt de partida d'un procés d'eclosió urbanística i econòmic que va configurar la rica urbs dels segles I i II. En aquest procés també hem de reconèixer les iniciatives evergètiques de les elits locals, que, gràcies als drets obtinguts per les reformes jurídiques promulgades per August i Vespasià, van participar en l'assumpció dels costos dels serveis urbans i dels processos de monumentalització associats a l'extensió del culte imperial. Això defineix una doble direcció en l'activitat edilícia. D'una banda, la dotació dels mitjans propis d'una capital provincial i, de l'altra, el desenvolupament d'un programa urbanístic a imat-

FIGURA 6. Lampadari de bronze de la vil·la romana de la Llosa, arxiu Digivisión.

ge de Roma com a prova d'adhesió al nou ordre establert pel *princeps* i, com no, com un mitjà de promoció de les magistratures locals i provincials.

A partir d'August detectem una intensa reforma de la xarxa viària periurbana, nous accessos a la ciutat i l'inici del desenvolupament urbanístic dels suburbis i de la zona portuària. Possiblement es va produir en aquest moment la construcció d'un dels aqüeductes de la ciutat (figura 8) i també va finalitzar la urbanització

de l'àrea residencial intramurs projectada durant l'exemple de la muralla republicana. A la part baixa es produí la monumentalització de la façana marítima, de la qual destaca el teatre, unes termes públiques al costat de la via de connexió entre la ciutat i el port i, al costat del vell fòrum republicà, un *forum adiectum* compost per una plaça i una basílica jurídica (figura 9). L'estatuària ens indica la presència d'un programa iconogràfic de la dinastia julioclàudia i l'arqueologia detalla una reforma del vell temple capitolí (Domingo *et al.*, 2004). La part elevada de la ciutat és un recinte d'aproximadament dinou hectàrees i constitueix un buit arqueològic quant a l'època republicana. Es presumeix una funció bàsicament militar en el context de la conquesta hispànica i, a partir del període augusteu, s'observa un procés de monumentalització que es relaciona amb el paper pioner de Tàrraco en l'acceptació del culte imperial que ens esmenten les fonts històriques. Quan es va comunicar a August que a Mitilene es va consagrar un temple dedicat a ell, s'esmenta la ciutat de Tàrraco com una de les ciutats on ja es practicava el culte a l'emperador. A més, Quintilià (*Institutio Oratoria*, VI, 77) ens explica l'anècdota, recollida en emissions monetàries, sobre la miraculosa aparició d'una palmera a l'altar d'August. Ell, en assabentar-se'n, va respondre que li meravellava el fet, però també era un signe que l'altar no s'emprava gaire, ja que, en cas afirmatiu, el foc sagrat hauria impedit el creixement d'aquesta planta (Ruiz de Arbulo, 2009).

Actualment desconeixem la ubicació precisa d'aquest altar, però sí que podem apuntar que el temple d'August, autoritzat per Tiberi, es troba sota l'actual catedral medieval, sobre la base de prospeccions geofísiques i excavacions arqueològiques recents (Macías *et al.*, 2012). El primer any del regnat de Tiberi, una delegació de tarragonins es va desplaçar a Roma per sol·licitar l'autorització per a construir un temple en honor del divinitzat August. Tiberi va donar el seu permís i, segons Tàcit, aquesta iniciativa va constituir un «omnes provincias exemplum» (*Annals*, I, 78). La construcció, tot just planificada o començada, fou commemorada en monedes encunyades a Tàrraco que representen un temple octàstil (figures 10-12), documentat per recents prospeccions geofísiques realitzades en la catedral i que han propiciat la realització d'excavacions arqueològiques, que han confirmat la conservació d'una gran plataforma d'uns vint-i-set metres d'amplada, suficients per a suportar un temple d'aquestes característiques. També sabem que Adrià va fer restaurar la «aedes Augusti» (Espanya, *Hadrianus*, 12, 3) i que Septimi Sever va somiar que «primosibidici, ut templum Tarraconense Augusti, quodiamlabebatur, restitueret» (Espanya, *Septimius Severus*, 3, 4-5).

Aquestes troballes, a més de la identificació d'un primer tèmenos i de diversos fragments de decoració arquitectònica, ens fan creure que ens trobem, com a

FIGURA 7. Restitució infogràfica de l'arc de Berà, arxiu Digivisió.

FIGURA 8. Aqüeducte del pont del Diable durant els treballs de restauració recents.

FIGURA 9. Vista general de la basílica del fòrum de la colònia.

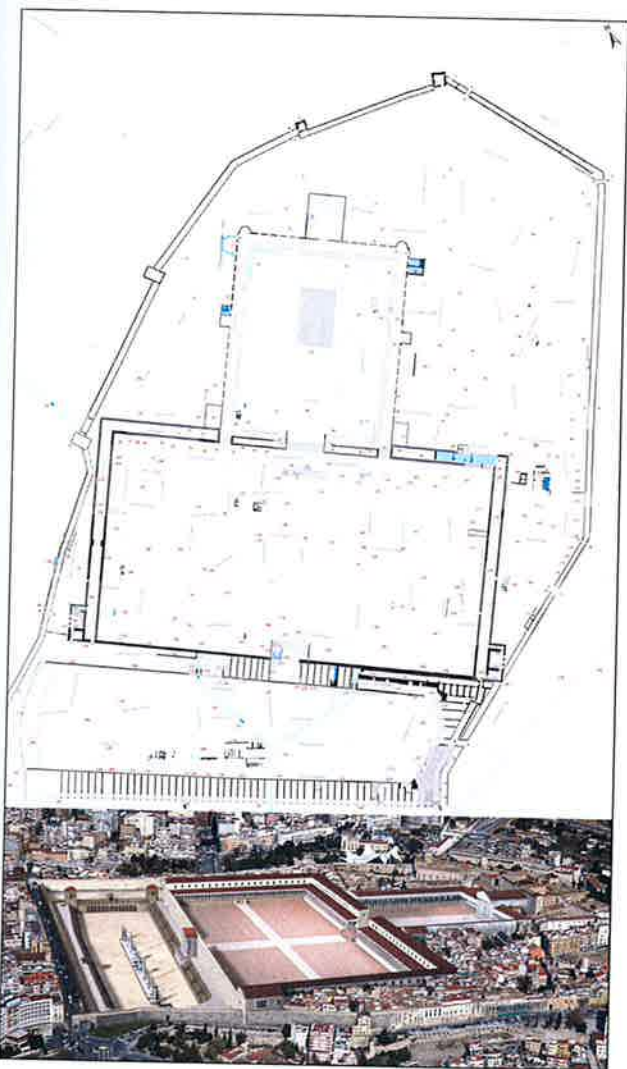

FIGURA 10. Planta i restitució infogràfica del *Concilium Provinciae*, a partir de Macías *et al.* 2007, arxíu Digivisión.

Còrdova, davant una construcció mimètica del temple de *Mars Ultor* del *Forum Augustum* de Roma. La investigació actual tendeix a creure en una primera monumentalització d'època julioclàudia que va conduir a un segon projecte conegut com la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* fòrum provincial, el qual va transformar la totalitat de l'àrea, però possiblement respectant el temple tiberià primigeni. Així, durant la dinastia flàvia va finalitzar un gran projecte imperial de dotze hectàrees d'extensió que es va mantenir en ús fins a l'inici del segle v, quan el cristianisme i les limitacions econòmiques del context van propiciar-ne

FIGURA 11. Fragment de *clipeus* de Júpiter-Ammon pertanyent a l'àtic del porticat sagrat (Macías *et al.* 2012).

FIGURA 12. Maqueta del temple d'August sobre la planta de la catedral medieval (Macias et al. 2012).

el desmantellament. Amb aquests treballs es va erigir un santuari superior amb una planta que recorda la del *Forum Pacis*, però amb un porticat decorat seguint el patró iconogràfic del *Forum Augustum*; en destaquen els grans clipeus amb el cap de Júpiter-Ammó.

La plaça inferior abraçava unes sis hectàrees i constituïa un recinte de representació, on es concentraven els monuments en honor als personatges més il·lustres. Trobem múltiples pedestals de sacerdots encarregats del culte imperial, que demostren la vitalitat d'aquesta institució a Tàrraco i la seva importància com un dels motors de la vida municipal i com a mitjà de promoció personal i política. En efecte, en cap altra ciutat com Tàrraco no es documenta la mobilitat social, amb una espectacular incidència en la classe dels cavallers, l'*ordo equester*. A més, en aquesta plaça arribava un dels *specus* de l'aqüeducte i, recentment, s'ha documentat un estany monumental que indica que, com en el *Forum Pacis*, ens trobem davant d'un espai monumental decorat amb efigies, craters monumentals, etcètera (Koppel i Rodà, 1996).

Tancava la part alta de la ciutat el circ, construït en temps de Domicià i que s'estenia de costat a costat de la muralla republicana. Confrontat amb una ramificació de la Via Augusta, la seva funció urbanística era separar la zona urbana de la zona destinada a l'administració imperial i, amb la seva façana monumental de cinquanta-cinc arcs, constituïa l'escenografia perfecta per a aquells que arribaven a la ciutat procedents de Bàrcino (figures 13-14). La monumentalització de Tàrraco va concloure en la primera cambra del segle II amb la construcció d'un amfiteatre estable finançat pel sacerdot del culte imperial —*flamen* (CIL II²/14, 1109). L'edifici va ser embellit per Heliogàbal l'any 221, segons sabem per la gran inscripció que coronava el *podium* i que ha estat genialment restituïda per G. Alföldy (CIL II²/14, 921) (figura 15).

A partir de finals del segle II detectem les primeres evidències regressives: abandonó de les estructures productives de les vil·les i, a la ciutat, abandonó del teatre, d'*horrea* urbans i de part de la perifèria urbana, a més de la inutilització del sistema d'evacuació de residus i, com a fruit d'un marc general, la reducció de certes pràcti-

FIGURA 13. Arcada de la façana monumental del circ.

FIGURA 14. Extrem occidental del circ romà, arxiu Codex.

ques decoratives com els paviments musivaris, l'escultura i les dedicatòries epigràfiques, i més intervencionisme dels governadors provincials en relació amb les pràctiques evergètiques. A això cal sumar l'impacte del saqueig de la invasió franca de mitjan segle III i, més tard, la reforma de Dioclecià, que va suposar una fragmentació i una pèrdua territorial de l'antiga *Hispania Citerior*. La construcció d'unes termes públiques simètriques, del tipus anomenat *termes imperials*, va suposar l'últim esforç urbà centrat en la construcció d'un gran equipament urbà per a la ciutat i el seu port (figura 16)

(Macias, 2004). Però ja es tracta d'un edifici que recicla materials arquitectònics procedents d'altres construccions i que mostra clares limitacions econòmiques en la seva construcció. És també un període de transformació ideològica i d'expansió del cristianisme. El primer bisbe hispànic es documenta a Tàrraco mitjançant la *Passio Fructuosi*, un text que narra la *damnatio ad vivicomburium* del bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi (Fàbrega, 1955, p. 183-186). Aquest fet és fonamental en el desenvolupament del cristianisme després de l'edicte de tolerància, quan el culte mar-

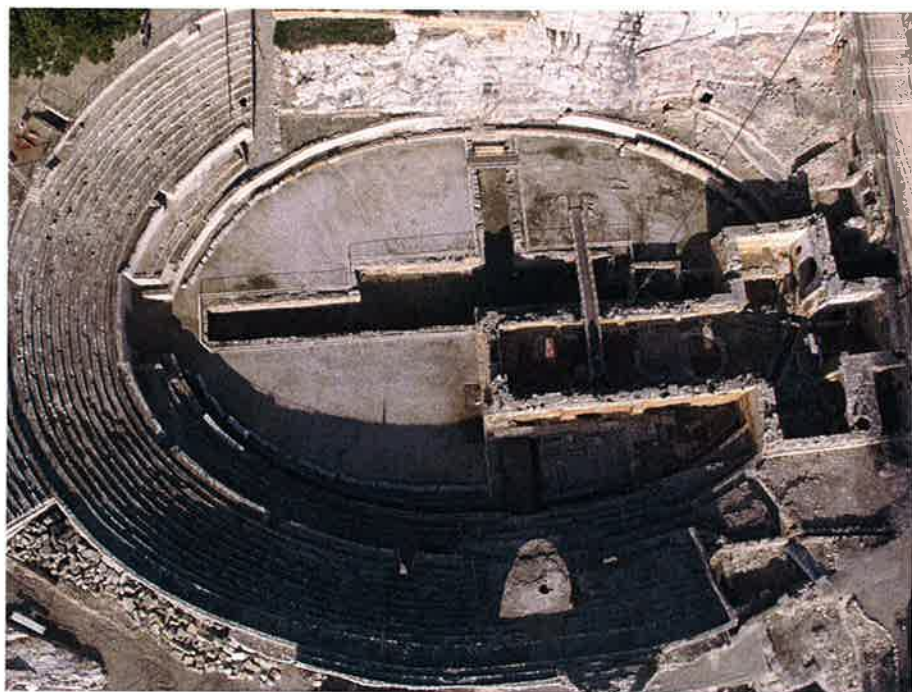

FIGURA 15. Vista aèria de l'amfiteatre amb les dues esglésies construïdes a l'arena.

FIGURA 16. Detall de les termes públiques del carrer de Sant Miquel (Macias 2004).

tirial va comportar la formació d'una de les *tumulatio-nes ad sanctos* més importants de l'occident mediterrani i la construcció d'un ampli conjunt cristià del qual actualment coneixem dues basíliques i nombrosos edificis (López, 2006) (figures 17 i 18). Al mateix temps, es va desenvolupar, a partir del segle IV, un extens barri suburbà de caire portuari que es va mantenir fins a la irrupció del món islàmic a l'inici del segle VIII. La nova ciutat es caracteritzà per la partició del nucli altoimperial, tot reduint l'àrea habitada, que es trobava integrada per una part encastellada dins de les antigues estructures del fòrum provincial, i una àrea portuària dinàmica i activa durant tot el període visigot.

El segle V representa la consolidació definitiva de la ciutat cristiana i de la seu metropolitana. La correspondència entre Sant Agustí i Consenci de l'any 419 reflecteix l'existència d'un episcopi, un monestir, la cancelleria eclesiàstica, etc. Però el fet més important és la transformació, a partir dels inicis del segle V, del recinte sacre i de la gran plaça del *Concilium Prouinciaie*. En el seu interior trobem evidències de l'espoli de les seves pavimentacions, escombreres intramurs i restes d'estructures domèstiques. Després de segles d'esplendor, la Tàrraco imperial va deixar pas a la *Tarracona* visigoda, una ciutat en procés d'adaptació i redimensió a una nova realitat econòmica i geopolítica. D'*urbs* mirall de

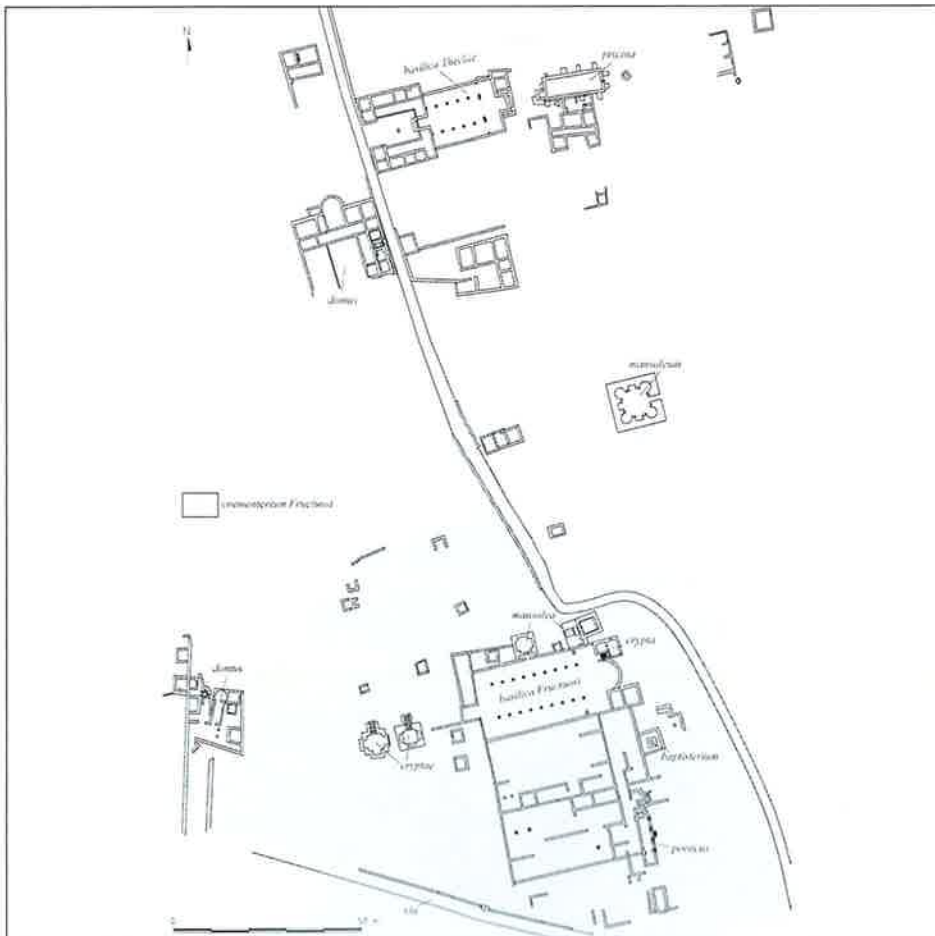

FIGURA 17. Planimetria del suburbi cristià de Tàrraco (López 2006).

FIGURA 18. Vista aèria de la basílica funerària del parc central, arxiu Àngel Rifa.

Roma va evolucionar a una ciutat perifèrica els principals actius de la qual van ser la inèrcia històrica, la condició portuària i la seu metropolitana. *Tarracona* va desenvolupar una gran transformació urbanística en el segle VI, fruit del procés d'implantació cristiana als antics espais de poder imperial. Fou l'última mutació urbanística d'una ciutat on l'arqueologia actual insisteix a recuperar els buits que presenta la documentació històrica.

Bibliografia

- ALFÖLDY, G. *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín: Walter de Gruyter, 1975.
- *Fòrum*, núm. 8 (1991): *Tàrraco* [Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona]. [Reed. de: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). Supl. xv. Munic, 1978]
- *Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Part 14: *Conventus Tarraconensis*. Fasc. 2: *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Berlín; Nova York: Walter de Gruyter, 2011. (Corpus Inscriptionum Latinarum; 2)
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J. *Tàrraco*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 1999 (Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya).
- CIL II²/14, Vegeu ALFÖLDY, 2011.
- DOMINGO, J.; FIZ, I.; MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. «Programas arquitectónicos de época augustea y flavia en Tàrraco». A: RAMALLO, S.F. (ed.). *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*: Actas del Congreso Internacional celebrado en Cartagena entre los días 8 y 10 de octubre de 2003. Múrcia: Universidad de Murcia, 2004, p. 69-81.
- DUPRÉ, X. *L'arc romà de Berà*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1994.
- DUPRÉ, X. (ed.) *Las Capitales Provinciales de Hispania*. Vol. 3: *Tarragona: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma: L'Erma, 2004, p. 55-72.
- FÀBREGA, A. *Pasionario hispánico*. Vol. II. Barcelona; Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Enrique Flórez, 1955.
- GOROSTIDI, D. *Inscripcions romanes de l'ager Tarraconensis*, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2006 (Documenta; 16).
- GRÜNHAGEN, W. «Bemerkungen zum Minerva-Relief in der Stadtmauer von Tarraco». *Madridrer Mitteilungen*, núm. 17 (1976), p. 209-225.
- IRAT, vegeu GOROSTIDI, 2010
- KOPPEL, E. M. «Figura de Bacus infant com a Lampadòfor». A: GARCÍA, M. [et. al]. *La vil·la romana de la Llosa: Deu anys d'investigació arqueològica*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils, 2001, p. 135-140.
- KOPPEL, E. M.; RODÀ, I. «Escultura decorativa de la zona nororiental del Conventus Tarraconensis». A: *Actas II Reunión sobre Escultura Romana en Hispania* (Tarragona, 1995). Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona: Port de Tarragona, 1996, p. 135-181.
- LÓPEZ VILAR, J. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2006 (Documenta; 4).
- MACIAS, J. M. (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco: Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2004. (Documenta; 2).
- MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, L.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2007 (Atlas d'Arqueologia Urbana de Catalunya; 2) (Treballs d'Arqueologia Urbana; 1) (Documenta; 5).

- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A. *Tàrraco: Guia arqueològica visual: Reconstrucció virtual de l'urb i els seus voltants*. Reus: Digivisió, 2005.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. *'Praesidium, Templum et Ecclesia': Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2010-2011): Memòria d'una exposició temporal*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica: Ajuntament de Tarragona. Conselleria de Patrimoni Històric, 2012.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. *Tarragona romana. República i altímperi (anys 218 aC-265 dc)*, Història de Tarragona vol. I, Tàrraco Clàssica i Prehistòrica, Ed. Pagès, 2011, p. 207-538.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; BELTRAN, J. A. *Tàrraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Vol 1. De la Tarragona ibèrica a la construcció del temple de Augusto*, Documents d'Arqueologia Clàssica 5, Tarragona, 2012.
- PINA, F. «Minerva, custosurbis de Roma y de Tarraco». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 76 (2003), p. 111-119.
- RIT, vegeu ALFÖLDY, 1975.
- RODÀ, I. «Barcelona: De la seva fundació al segle IV dC». A: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (dir.). *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*. Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat, 2001, p. 22-31.
- «El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania augustea». A: RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.). *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico (Lugo 1996)*. Vol. I. Lugo: Diputación Provincial de Lugo, 1998, p. 275-293.
- «La figura de Agripa en Hispania». A: PÉREZ GONZÁLEZ, C.; ILLARREGUI, E. *Arqueología militar romana en Europa = Roman Military Archaeology in Europe* (Segovia, 2001). [Valladolid]: Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo; Segovia: Universidad Internacional SEK, 2005, p. 319-331.
- «Las guerras cántabras y la reorganización del norte de Hispania: fuentes literarias, epigrafía y arqueología» = «The Cantabrian Wars and the organization of north Hispania: between literary sources, epigraphy and archaeology». A: MORILLO, A. (ed.). *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica = The Roman Army in Hispania. An Archaeological Guide*. Lleó: Universidad de León, 2006, p. 55-66.
- RUIZ DE ARBULO, J. «El altar y el templo de Augusto en la Colonia Tàrraco. Estado de la cuestión». A: NOGUERA, J. M. (ed.). *Fora Hispaniae: Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas* (Lorca, 2002). Murcia: Universidad de Murcia: Museo Arqueológico de Murcia, 2009 (Monografías del Museo Arqueológico de Murcia; 3), p. 155-189.
- Tàrraco i l'aigua*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, 2005.
- TARRATS, F. «La terra sigillata i les primeres fases d'ocupació de la vil·la romana dels Munts (Altafulla)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 13 (2003), p. 315-335.
- TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J. A. «Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)». *Empúries*, núm. 51 (1998), p. 197-225.
- «Nuevas excavaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altafulla, *ager Tarracensis*), estudio preliminar». *Madridener Mitteilungen*, núm. 41 (2000), p. 358-379.